

Валерій Васильєв (Київ)

ПЕРШІ СЕКРЕТАРІ ОБКОМІВ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКІЙ УПРАВЛІНСЬКІЙ СИСТЕМІ (середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.)

Дослідження ролі та функцій перших секретарів обкомів Компартії України (КПУ) має важливе значення для розуміння специфіки діяльності радянської управлінської системи в УРСР, її трансформації в період СРСР та після його розпаду. Науковий аналіз цих проблем, що здійснюється за допомогою історичних та політологічних методів, здатний поглибити розуміння процесів, які відбувалися в політичній історії України ХХ ст.

У спогадах колишнього голови Ради Міністрів СРСР О.П. Ляшко (1960–1963 рр. – перший секретар Донецького обкому КПУ) є цікаве спостереження: «В політичній системі тодішнього СРСР посадам першого секретаря обкому, крайкому партії надавалося особливе місце. Разом із секретарями ЦК нацкомпартій вони репрезентували самий впливовий та самий досвідчений прошарок партійного керівництва, рекомендувалися до обрання депутатами Верховної Ради. Не випадково Сталін, який відчув після XVII з'їзду ВКП(б), що ґрунт під його ногами почав коливатися, винищив їх майже усіх. Тому його відбір до цієї ланки був завжди ретельним. Саме за Сталіна (й надовго) головним критерієм в оцінці майбутнього кандидата стала особиста відданість.

М.С. Хрущов, коли прийшов до керівництва партією, став рішуче ламати подібні антидемократичні методи. Й тут, звичайно, не обійшлося без протекціонізму, застою у кадровому корпусі. Хрущов, в решті-решт, прийшов до висновку щодо необхідності систематичної зміни кадрів для притоку нових людей»¹.

Актуальність вивчення інституту першого секретаря обкому КПУ, своєрідності його функціонування в загальній управлінській системі СРСР та місцевих управлінських мережах², посилюється тим, що подібні дослідження не здійснювалися в УРСР внаслідок політико-ідеологічних заборон та цензури. Незважаючи на те, що від 1959 р. до 1975 р. у республіці було видано біля 1560 наукових праць, присвячених діяльності Компартії після Другої світової війни, жодна з них не аналізувала діяльність перших секретарів обкомів³.

В англомовній історіографії вивчення відбувалося в концептуальних межах тоталітарної школи з їх наступною ревізією⁴. 1959 р. американський історик Дж. Армстронг на основі джерел, які він використав, оприлюднив дослідження з проблем функціонування

радянської бюрократії в Україні. Було зроблено висновок, що «з багатьох точок зору Україна є мікрокосмом СРСР. Деякі проблеми, наприклад, ті, що внаслідок ворожої окупації, поширення радянського панування на нові території, прояви впертого опору неросійських народів, акцентовані в українській дійсності. Вочевидь, партійна бюрократія України не є самостійною. Проте українська еліта користується широким простором, в котрому вона може сама приймати рішення, головним чином, тоді, коли мова йдеться про регіональні справи».

Вчений стверджував, що партапарат в Україні (як складова загальносоюзної системи управління) прагнув не до автаркії, але до олігархії. За життя Й.В.Сталіна в партапараті в Україні панував «колективний стиль керівництва». Пояснювалося це тим, що Україна була надто важливою частиною СРСР, щоб Москва могла дозволити з'явитися автократичному проконсулу, котрий зміг би раптово використати цю ключову республіку як базу опору диктатурі⁵.

Такий науковий підхід має рацію. Утім, наскільки колективним/олігархічним був стиль керівництва? Яку роль відігравав за таких умов перший секретар ЦК КПУ? Наскільки широким був простір для прийняття рішень першими секретарями ЦК, обкомів партії в регіональних справах, як вони приймалися, реалізовувалися, як діяли управлінські мережі?

Принагідно зауважимо, що український комуністичний субцентр влади – політбюро ЦК КПУ (центр влади – політбюро/президія ЦК КПРС) перебував у своєрідному становищі в управлінській системі СРСР. Стрижень певних (делегованих від «центру до субцентру») владно-управлінських функцій в радянській Україні знаходився в політбюро/президії ЦК КПУ. Цей орган за статутом КПРС мав права обласного комітету, як і обкоми партії в РРФСР. Проте КПУ була найбільшою національною організацією в КПРС (біля 1 млн. осіб), політбюро/президія ЦК контролювали діяльність 26 обкомів партії на чолі з першими секретарями (у переважній більшості – членами ЦК КПУ, інколи – ЦК КПРС). Вивчення на основі фактичного матеріалу стосунків обком партії – ЦК КПУ – ЦК КПРС надасть можливість зробити деякі висновки щодо процесів формування та діяльності управлінських мереж, ролі у них перших секретарів обкомів, нарешті, функціонування політичної системи в СРСР. Це є завданням даної наукової розвідки, черговою спробою приступу до вивчення різних аспектів структур та механізмів влади в Україні в період «хрущовських реформ».

Зазначимо, що за роки «горбачовської перебудови» співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ підготували низку довідкових видань, де вказувалося на актуальність вивчення проблем перерозподілу владних й

управлінських повноважень між «центром» та «регіонами». Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України тематика втратила актуальність. Нині увага вчених зосереджена навколо різних аспектів функціонуванні української радянської держави, життя українського суспільства. Дослідники намагаються відтворити картину дій радянського керівництва в Україні та опору з боку суспільства, непослідовні спроби лібералізації політичного режиму, що супроводжувалися різними настроями й оцінками громадян тощо. Серед українських вчених поширюється погляд на комуністичну владу в республіці крізь призму оцінок її як тоталітарної/іноземної політичної системи, яка закріпилася в Україні після 1920 р. та настирливо легітимізувала себе в суспільстві після Другої світової війни⁶.

На наш погляд, важливим є продовження виявлення архівних матеріалів, дотичних до проблематики, їх наукове осмислення. Джерельною базою статті слугували архівні матеріали з фондів ЦДАГО України⁷, а також спогади, мемуари тодішніх партійно-радянських керівників УРСР: О.П. Ляшко, П.Ю. Шелеста, В.С. Шевченко. Дослідницька увага фокусувалася на кількох взаємопов'язаних сюжетах: роль перших секретарів ЦК КПУ в політичних процесах того часу в СРСР, особливості підбору та призначення перших секретарів обкомів КПУ, окремі нюанси їх діяльності, стосунки із ЦК КПУ та ЦК КПРС.

Стисло характеризуємо важливі для проблематики політичні стосунки перших керівників УРСР між собою та кремлівськими вождями. Наприкінці 1949 р. Сталін призначив першого секретаря ЦК КПУ М.С. Хрущова секретарем ЦК ВКП(б), першим секретарем Московського міськкому та обкому партії. Це було проявом персональної довіри вождя, хоча в 1947 р. Хрущов ледь не впав його жертвою. Тоді в Україну приїхав Л.М. Каганович, який змінив Хрущова на посаді керівника КП(б)У. Він намагався правити в республіці одноосібно, готував нову хвилю політичних репресій під приводом боротьби з українським націоналізмом. Хрущов залишався на посаді голови Ради Міністрів УРСР, не брав реальної участі у політичному житті (він більше трьох місяців перебував у лікарні), його дружні стосунки з Кагановичем зіпсувалися. Влітку 1947 р. в конфлікт втрутився Сталін, який відновив політичний баланс між першим секретарем ЦК КП(б)У та головою Ради Міністрів УРСР. Незабаром він відкликав Кагановича до Москви.

Від 1949 р. КП(б)У замість Хрущова очолив Л.Г. Мельников – представник найчисельнішої Сталінської обласної парторганізації. Його претензії на одноособове керівництво дещо обмежував давній приятель Хрущова – голова Ради Міністрів УРСР Д.С. Коротченко. Вони були

типовими представниками довоєнних українських керівників, яких Хрущов за підтримки Сталіна збирав у 1944–1945 рр. в Україні. Більшість з них висунули на керівні посади під час «великого терору» 1937–1938 рр., впродовж війни вони очолювали великі партизанські з'єднання, були генералами, членами військових рад армій та фронтів, працювали секретарями обкомів партії у східних регіонах СРСР.

За війни або по її завершенні їх призначили першими секретарями обкомів партії в Україні. Ці люди привнесли до парторганів атмосферу воєнної дисципліни, армійської субординації, беззаперечного виконання розпоряджень. Вони персонально відповідали перед керівниками СРСР та УРСР за партійно-політичну роботу та виконання державних завдань на ввірені їм території.

Найвідомішими з них протягом 1940–1950-х рр. були В.А. Бегма (Рівненська, Хмельницька обл.), Л.І. Брежнев (Запорізька обл.), А.І. Гаєвой (Луганська, Запорізька, Дніпропетровська обл.), А.І. Грушецький (Львівська, Волинська обл.), О.О. Єпішев (Харківська, Одеська обл.), О.І. Кириченко (Одеська обл.), М.М. Стахурський (Вінницька, Полтавська, Житомирська обл.), О.Ф. Федоров (Чернігівська обл.).

Серед них Хрущов користувався високим особистим авторитетом, був визнаним лідером. Мельников, скоріше, був першим серед рівних. Повертаючись з доволі рідких прийомів у Сталіна, що супроводжувалися п'янками та відвертим антисемітизмом, він нагнітав в республіці антисемітську атмосферу, продовжував запеклу боротьбу з українським націоналізмом, особливо у Західній Україні – основному вогнищі опору сталінському комуністичному режиму в Європі.

Після смерті Сталіна в 1953 р. Мельников постраждав у ході боротьби за владу в Кремлі. Л.П. Берія звинуватив керівництво УРСР у помилковій національній політиці в Західній Україні, нехтуванні місцевими кадрами, які не допускалися до посад в партійно-радянському апараті. На початку червня 1953 р. Мельникова за помилки, «грубі порушення принципу колегіальності та колективності керівництва, зазнайство [...], застосування засуджених партією адміністрування, грубість, гримання та прояви вождізму»⁸ замінили на О.І. Кириченка. Після Д.З. Мануїльського (1921–1923 рр. – секретар ЦК КП(б)У) – це був перший етнічний українець на чолі КПУ.

Кириченка запам'ятали як жорстокого адміністратора, який вирізнявся розгнужаною грубістю. О.П. Ляшко згадував: «Він із захватом принижував людину, яка потрапила до нього на доповідь[...]. На жаль, отакі були тоді звичаї. Подібні норми поведінки старшого керівника стосовно до молодшого побутували навіть в ЦК»⁹.

Новий керівник КПУ беззастережно підтримав Хрущова у боротьбі проти Берії, так званої «антипартійної групи Маленкова-Молотова-Кагановича»¹⁰. За це 1957 р. Хрущов призначив його секретарем ЦК КПРС, проте обмежений та гонористий Кириченко швидко зіпсував стосунки з іншими секретарями ЦК КПРС. В 1960 р. його відправили працювати першим секретарем Ростовського обкому партії, а 1962 р. – на пенсію.

Замість нього першим секретарем ЦК КПУ обрали М.В. Підгорного (1950–1953 рр. працював першим секретарем Харківського обкому, 1953–1957 рр. – другим секретарем ЦК КПУ). Підгорний також поведив себе грубо з підлеглими, але демонстрував й інший стиль поведінки. Він не соромився приїжджати до перших секретарів обкомів, які влаштували йому відпочинок. Керівників, які зуміли йому сподобатися, він підтримував, допомагав робити кар'єру. Наприклад, перший секретар Київського обкому партії (1957–1962 рр.) П.Ю. Шелест користувався протекціонізмом Підгорного.

1962 р. Шелеста призначили секретарем ЦК КПУ. Він вважав Підгорного «гарною людиною, правда, трохи м'якотілою, та, до того ж, без досвіду роботи у промисловості, що негативно впливало на розуміння й вирішення їм проблем, що виникали»¹¹. Хрущов дозволяв собі різко критикувати Підгорного на різних партійних форумах республіки. Влітку 1963 р. Хрущов перевів Підгорного на посаду секретаря ЦК КПРС. На його місце обрали Шелеста, який мав твердий, норувистий характер, грубі «директорські замашки», час від часу не стримувався у висловлюваннях¹².

У жовтні 1964 р. Підгорний та Шелест відіграли значну роль у поваленні Хрущова. Головною причиною стало незадоволення організаційними перебудовами системи управління, що ініціювалися Хрущовим, особливо, створенням у 1962 р. промислових та сільськогосподарських партійних органів.

Шелест працював на посаді першого секретаря ЦК КПУ до 1972 р., коли його забрали з України до Москви за «елементи місництва та прояви націоналізму». Саме так заявив йому під час зміщення з посади генеральний секретар ЦК КПРС Брежнєв. Це була відверта неправда: в багатьох випадках Шелест проявив себе як переконаний комуніст-інтернаціоналіст та жорсткий сталініст. Наприклад, в 1968 р. його діяльність багато в чому обумовила прийняття рішення про вторгнення радянських військ до Чехословаччини. Одночасно на засіданнях політбюро ЦК КПРС він неодноразово висловлював невдоволення ставленням керівників загальносоюзних структур управління до потреб України, іноді не погоджувався з Брежнєвим. Принагідно зауважимо, що Підгорний на засіданнях політбюро ЦК КПРС підтримував позицію Шелеста з деяких

аспектів стосунків «центр-республіка» в управлінській системі. Показово, що особливе обурення двох керівників викликала сентенція Брежнєва про те, що українська мова – суржик російської мови¹³.

У 1972 р. Шелеста замінили на посаді першого секретаря ЦК КПУ¹⁴ на В.В. Щербицького (1955–1957, 1964–1965 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкому, 1957–1961 – секретар ЦК КПУ, 1961–1963, 1965–1972 – голова Ради Міністрів УРСР). Обережний та потайний Щербицький, завжди лояльний до Брежнєва, використовував його протегування при вирішенні багатьох питань життя республіки. Він працював на посаді до вересня 1989 р.

Таким чином, від 1949 р. на посаду першого секретаря ЦК КПУ висувалися особи, які працювали в Україні, мали досвід роботи першими секретарями обкомів партії, обіймали інші управлінські посади.

Для глибшого розуміння процесів, які відбувалися в Компартії, зазначимо, що на її XVIII з'їзді (березень 1954 р.) відбулося значне оновлення складу керівних парторганів: членів ЦК – на 27,9%, кандидатів у члени ЦК – на 49,2%, членів Ревізійної комісії ЦК – на 61,5%. Значно зросла кількість етнічних українців у президії ЦК, серед секретарів ЦК. Тенденція зберігалася у наступні роки.

Швидко зростала чисельність КПУ. В 1956 р. членами Компартії були 895,4 тис. осіб, 1965 р. – 1830 тис. Серед них частка етнічних українців складала біля 60%, росіян – 26–28%. За соціальним складом: службовці – 47–50%, робітників – біля 34%¹⁵. Як бачимо, у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. КПУ була партією адміністраторів та управлінців, серед яких переважали етнічні українці, хоча, зауважимо, значною мірою русифіковані¹⁶.

В КПУ діяла загальна для КПРС система підбору та призначення керівників на всіх щаблях управлінської системи. Питання кадрів номенклатури ЦК КПУ знаходилися у сфері компетенції другого секретаря ЦК. Взагалі існувало три категорії працівників партійно-радянських органів, призначення яких на посади затверджували в ЦК: обліково-контрольна (на рівні відділу та відповідного секретаря ЦК) секретаріату й політбюро/президії ЦК. Відділи ЦК готували пропозиції з обґрунтуванням та характеристикою кандидатури номенклатурного працівника, потім другий секретар вносив пропозиції на засідання політбюро/президії ЦК, де у присутності кандидата обговорювалося призначення на посаду.

Утім, в цій процедурі точка зору першого секретаря ЦК КПУ мала основне значення, навіть у випадках, коли вона відрізнялася від думки другого секретаря ЦК або голів Ради Міністрів, Верховної Ради УРСР тощо¹⁷. Схожа ситуація існувала на обласному рівні. Не дивлячись на те,

що кадровими питаннями опікувалися другі секретарі обкомів, останнє слово належало першим секретарям, які входили до номенклатури політбюро та секретаріату ЦК КПРС, їх підбором та призначенням займався перший секретар ЦК КПУ. Він, за внутрішньопартійною традицією, був членом політбюро ЦК КПРС.

Після смерті Сталіна Хрущов здійснив широку ротацію перших секретарів обкомів партії в Україні: з кінця 1953 р. до 1956 р. замінили 16 з 26 керівників¹⁸. Зауважимо, не усі вони були новими працівниками, частину перемістили до інших областей, де не виконувалися державні завдання. Характерною була ситуація з призначенням першим секретарем Вінницького обкому (рішення про затвердження секретаріату ЦК КПРС від 7 травня 1954 р.) завідуючого сільськогосподарським відділом ЦК КПУ П.Є. Дорошенка. Він пропрацював в області до кінця літа 1955 р., коли його перевели до Москви на посаду завідуючого сільськогосподарським відділом ЦК КПРС. Замість нього першим секретарем обкому став П.П. Козир, який від 1944 р. працював в області на різних керівних посадах. Дорошенко повернувся в Україну в жовтні 1959 р. на посаду першого секретаря Чернігівського обкому. В лютому 1963 р. він став першим секретарем Одеського сільського обкому, а в січні 1965 – міністром сільського господарства УРСР.

Схожих прикладів можна навести багато. Вище вже зазначалися перші секретарі обкомів, які працювали в двох або навіть у трьох областях. Переміщення по «горизонталі» свідчили не тільки про «застій кадрів» (це неодноразово відмічав О.П. Ляшко у мемуарах), але й про певний «кадровий голод», котрий відчувало керівництво КПУ з цією ланкою управління.

Проте, на рівні других-третьох секретарів обкомів ситуація була іншою: відбулося значне кадрове оновлення. З травня до грудня 1954 р. призначили 38 нових секретарів обкомів¹⁹. Серед них – секретарі райкомів та міськкомів партії, завідувачі відділами обкомів, обласних управлінь сільського господарства тощо. Механізм їх затвердження на нових посадах відповідав давно усталеним номенклатурним правилам (він був схожим й для перших секретарів обкомів). ЦК КПУ просив ЦК КПРС про затвердження працівника на новій посаді. Рекомендований викликався до ЦК КПРС, проходив співбесіду із заступником та завідуючим відповідним відділом, потім із секретарем ЦК. Якщо ці люди мали позитивне враження після зустрічей, кандидатура вважалася затвердженою.

Хрущов, який мав тісні зв'язки з Україною, намагався персонально знати перших секретарів обкомів, особливо великих промислово розвинутих областей. Він зустрічався з ними під час багаточисельних поїздок республікою, розпитував про ситуацію на місцях. На офіційних

нарадах Хрущов не соромився піддавати брутальній критиці республіканських керівників, які улесливо виправдовувалися, завіряли його в особистій відданості.

Утім, така відданість була не єдиним критерієм підбору кандидатур на керівні посади. Серйозне значення мали формалізовані критерії з точки зору політико-ідеологічних настанов, що існували на той час. Докладне викладення таких критеріїв міститься у тексті виступу Кириченка 9 лютого 1953 р. на республіканській нараді заступників міністрів та керівників відомств по кадрах. Зокрема, він заявив, що кадри мали бути політично зрілими, беззастережно відданими справі комунізму; «постійно вчитися у партії, у товариша Сталіна»; пам'ятати про свою відповідальність перед народом; неухильно виконувати директиви партії та уряду; бути пильними, принциповими, ініціативними, енергійними; гарними та акуратними виконавцями тощо²⁰.

Окрім вимоги «вчитися у Сталіна», усі перераховані вище критерії, що характеризували номенклатурного працівника, існували до розпаду СРСР. Основний їх зміст – беззаперечне додержання «генеральної лінії партії» та «горіння на роботі». Подібні вимоги у «хрущовські часи» особливо ретельно застосовувалися до перших секретарів обкомів, які були, на нашу думку, певним соціальним типом, формальними та неформальними лідерами. Вони поєднували цинізм та грубість, переважно адміністративні методи керівництва з вірою в комуністичні ідеали. Наскільки щирою, глибокою була їх віра у переваги соціалізму, сказати важко. Процес «десталінізації» неминуче підривав ідеологічні засади режиму навіть у таких переконаних прихильників як перші секретарі обкомів. Проте, це тема окремого дослідження. Ми вкажемо лише на одну важливу обставину: у період «хрущовських реформ», на відміну від попередніх періодів радянської історії, усі перші секретарі обкомів мали вищу інженерну або агрономічну освіту, вони приходили на посади, переважно, з виробництва, пройшли багато ступенів управлінської діяльності, а, отже, добре знали недоліки існуючої системи.

Але багатьом з них не вдалося ефективно діяти в умовах повернення до менш жорстких (не репресивних) адміністративних методів управління та обмежених спроб задіяти самодіяльні засади у розвитку суспільства. Впродовж 1950-х рр. стала очевидною нездатність керувати управлінськими мережами тих перших секретарів обкомів, які працювали з перших повоєнних років. Їх грубість, так званий «армійський стиль поведінки», адміністрування спричиняли численні конфлікти в управлінських мережах.

В окремих випадках президія ЦК КПУ вимушено ухвалювала рішення щодо поведінки перших секретарів. Так, у квітні 1953 р. до

цього органу надійшов анонімний лист з Волинської області, у якому першого секретаря обкому звинуватили у неприпустимій поведінці, хамському поводженні з людьми. 6 травня 1953 р. президія ЦК КПУ підтвердила такі факти, запропонувала Грушецькому «усунути помилки», взяла до уваги «визнанням ним помилок»²¹. Висновків щодо нього не зробили, оскільки всі керівники УРСР того часу знали: Грушецький відіграв одну з вирішальних ролей в придушенні національно-визвольного руху, опору ОУН, УПА в Західній Україні. Він продовжував керувати областю у властивому йому стилі до 1961 р., потім майже рік працював першим секретарем Львівського обкому, а від 1962 р. – головою комітету партійно-державного контролю ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР²².

1961 р. відправили на пенсію довголітнього першого секретаря різних обкомів Стахурського (1946–1951 рр. – Вінницького, 1952–1955 рр. – Полтавського, 1955–1957 рр. – Хабаровського крайкому, 1957–1961 рр. – Житомирського). Його усунення з посади було викликане серією переміщень перших секретарів обкомів в областях, де, на думку Хрушова, не забезпечувалося зростання сільськогосподарського виробництва²³. 13–14 лютого 1961 р. на пленумі Житомирського обкому другий секретар ЦК КПУ І.П. Казанець заявив, що партійна свідомість Стахурського загальновідома, але внаслідок віку він не може забезпечити підйом сільського господарства в області²⁴. Відставка керівника була почесною.

Проте у вересні 1961 р. на 12-й облпартконференції з'ясувалися цікаві подробиці функціонування обласної управлінської мережі. Перший секретар Житомирського райкому КПУ Курієнко відверто розповів про ситуацію у Ємільчинському районі, керманічі якого, особливо Яценко – голова колгоспу ім. Шевченка, займалися приписками врожаїв кукурудзи. В кліматичних умовах Житомирщини ця рослина не може давати високих врожаїв, проте районні керівники заявили, що отримали 1500–1800 цнт. зеленої маси з гектара. Перші секретарі райкомів партії поїхали до смт. Ємільчине, щоб на власні очі побачити досягнення. Виявилося, що заявлених врожаїв немає. Делегація звернулася до першого секретаря Ємільчинського райкому Гриневича за поясненнями. Гриневич попросив підтримки у Стахурського, який викликав до себе Курієнко та інших керівників, влаштував їм «прочуханку» у властивому грубому стилі. Виявилося, що перший секретар обкому знав про ситуацію, втім, захищав ємільчинських працівників, які, окрім приписок, знущалися над колгоспниками²⁵. Схожі події відбувалися у Полтавській області.

Подібні факти засвідчували, що окремі перші секретарі обкомів для виконання державних планів свідомо «заплющували очі» або заохочували підлеглих працівників до приписок. Така практика була не новою для радянської управлінської системи, ще потрібно ретельно її дослідити, щоб з'ясувати важливі аспекти функціонування економіки та специфіки управлінських відносин. Принагідно зазначимо, що у період, про який йдеться, нові, тільки призначені перші секретарі обкомів, які не були вихідцями з даних обласних груп партійно-радянських керівників, намагалися припинити приписки. Про це свідчать архівні матеріали. Але як це відбувалося у реальному житті, адже республіканські структури отримували інформацію не тільки від парторганів, але й – контролюючих та статистичних органів?

Переміщення перших секретарів обкомів 1961 р. були останніми, коли кандидати призначалися «зі сторони», що породжувало проблеми у функціонуванні обласних управлінських мереж, викликало серйозне психологічне напруження та персональні конфлікти. Від 1962 р. утвердилася практика призначення перших секретарів обкомів з обласних груп партійно-радянських працівників. Це сприяло певній стабілізації у діяльності управлінських мереж. Одночасно ці мережі консолідувалися, особливо після відновлення єдиних парторганів наприкінці 1964 р., отримали певну автономність в обстоюванні регіональних інтересів та вирішенні місцевих проблем.

Важливу роль у функціонуванні обласних управлінських мереж, призначенні та протегуванні перших секретарів обкомів КПУ відігравали вихідці з областей, які працювали на різних керівних посадах в республіканських та загальносоюзних органах. Клієнт-патронські стосунки були особливо характерними для управлінських мереж східних промислово розвинутих регіонів УРСР, враховуючи їх серйозне значення для економіки СРСР. Наприклад, Підгорний, призначений секретарем ЦК КПРС, домігся у Хрущова, щоб другим секретарем ЦК КПУ став перший секретар Харківського промислового обкому М.О. Соболев, а секретарем ЦК по ідеології – А.Д. Скаба – також вихідець з Харківської області. За задумом Підгорного, ці діячі мали бути основою для підтримки його позицій у Києві²⁶. Подальші події засвідчили, що вони, як і перші особи Харківського обкому партії, не підтримали Підгорного у боротьбі за владу з Брежневим в Кремлі. Більше того, керівники Харківської області відіграли ключову роль у зміщенні Підгорного з посади голови президії Верховної Ради СРСР²⁷.

Брежнев особисто опікував дніпропетровську управлінську мережу, до якої, крім численних представників у Москві, входили Щербицький, Ватченко, Толубеев та інші представники так званого

«дніпропетровського клану»²⁸. Вони користувалися підтримкою генерального секретаря ЦК КПРС (від жовтня 1964 р.), мали настільні впливові позиції в управлінських структурах СРСР, що в 1970-х – 1980-х рр. розповсюдився жарт: «В історії України був допетровський період, потім Петровський період, а нині дніпропетровський період».

Зазначимо, що серйозним впливом в українських республіканських структурах користувався «донецький обласний клан», яким опікувався багаторічний голова Ради Міністрів УРСР Ляшко. Вплив цього «клану» протягом 60-х – 80-х рр. ХХ ст. в управлінській системі СРСР меншав, що пов'язано з переорієнтацією радянської економіки на базу енергоносіїв у східних частинах СРСР, але залишався досить потужним.

За спогадами Ляшка, а також текстами багатьох архівних документів зрозуміло, що у період «хрущовських реформ» обласні управлінські мережі на чолі з першими секретарями обкомів партії отримали доволі широкий простір для регіональної діяльності. Зросла їх взаємодія з республіканськими та загальносоюзними органами у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку регіонів. Певна децентралізація системи управління економікою (особливо зі створенням раднаргоспів) відкрила можливості реалізації численних місцевих ініціатив. У межах державних планів та централізовано виділених ресурсів перші секретарі обкомів та голови облвиконкомів нерідко діяли на межі «фолу», ледве не порушуючи (а часто-густо – порушуючи) радянське законодавство. Кремль та керівництво УРСР, зрозуміло, знали про подібну практику, але намагалися не карати регіональних керівників за місцеві ініціативи. Головним в оцінках було інше: чи виконував регіон державні плани.

Принагідно зауважимо, що своєрідна ситуація виникла у стосунках перших секретарів обкомів з іншими керівниками на «горизонталі» та «вертикалі» управлінської системи на останньому етапі «хрущовських реформ». Із виникненням раднаргоспів (кінець 1957 р.) багато перших секретарів обкомів висловлювали незадоволення певною управлінською самостійністю голів нових економічно-управлінських структур. З розширенням повноважень місцевих рад депутатів посилилася напруга у взаємовідносинах перших секретарів обкомів та голів виконкомів обласних рад. Коли 1962 р. відбувся розподіл обласних парторганів на промислові та сільськогосподарські, спалахнуло безліч конфліктів між їх керівниками. Перші секретарі обкомів почували себе невпевнено, вони вимагали стабільності управлінських мереж, яку відновив Брежнєв після повалення Хрущова. В нових умовах перші секретарі обкомів відчували себе поважними та відповідальними керівниками ввірених регіонів, які контролювали підлегли їм місцеві управлінські мережі. Розпочався новий

етап функціонування радянської управлінської системи, в якому перші секретарі обкомів поступово перебирали на себе від «центру» матеріальні та кадрові ресурси регіонів.

Висловленні спостереження та міркування надають можливість зробити деякі висновки. Від 1953 до 1964 рр. керівництво УРСР відіграло важливу роль у загальних політичних процесах в СРСР. Хрущов, який мав близькі стосунки з українськими керівниками, користувався їх підтримкою у боротьбі за владу в Кремлі та здійсненні реформ. Перші секретарі ЦК КПУ Кириченко, Підгорний, Шелест допомагали Хрущову у боротьбі проти «антипартійної групи Маленкова-Молотова-Кагановича», реалізовували запропонований ним політичний курс. Утім, Підгорний та Шелест через кілька років виступили проти Хрущова, спираючись на харківський та дніпропетровський «клани керівників».

Керівники республіки та перші секретарі обкомів були незадоволені низкою управлінських реорганізацій, особливо розподілом парторганів на промислові та сільськогосподарські. Якщо врахувати, що з 1962 р. в Україні відмовилися від призначення «чужих» перших секретарів обкомів, стає зрозумілим, що реорганізація парторганів спровокувала конфлікти всередині обласних управлінських мереж, викликала масове незадоволення української радянської бюрократії.

Після зняття Хрущова в жовтні 1964 р., повернення до єдиного принципу будови парторганів прискорився процес консолідації місцевих управлінських мереж. Протягом двадцяти останніх років існування СРСР вони поступово набували серйозної ваги в загальній системі управління, їх представники та пов'язані з ними структури (нерідко напівкримінального або кримінального характеру) накопичували ресурси. Зворотнім боком таких процесів було формування розгалужених регіональних клієнтел²⁹, представники яких зайняли важливі посади в Києві та Москві. Промислово розвинуті регіони мали найбільш потужні клієнтели, а перші секретарі обкомів відігравали роль координаторів діяльності різних відомств та структур управління у регіоні, а також арбітрів – у випадку неминучих суперечок.

До речі, схожі функції в Києві виконували перші секретарі ЦК КПУ, які у всіх суперечках та конфліктах відомств, навіть із залученням урядів УРСР та СРСР, зверталися безпосередньо до секретарів ЦК КПРС, а з багатьох питань до Хрущова або Брежнєва. Зауважимо, що така практика, як і склад перших секретарів обкомів та регіональних груп керівників, що сформувалися у період «хрущовських реформ», проіснували майже до часів «горбачовської перебудови».

Певна річ, що наведені міркування та висновки не претендують на завершеність та викінченість, подальші дослідження управлінських мереж, ролі в них перших секретарів ЦК нацкомпартій, обкомів нададуть можливість більш глибокого розуміння процесів трансформації радянської політичної системи в другій половині ХХ ст.

¹ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – К., 1997. – Кн. 2. – С. 410.

² Термін «управлінська мережа» використовується для зазначення групи керівників, які працювали в області на різних посадах, відповідали за реалізацію на даній території державної політики, а також вироблення, прийняття та реалізацію управлінських рішень, що відносилися, згідно законодавства, до їх компетенції.

³ Калакура Я.С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976. – С. 40.

⁴ Обмеження у розмірі цієї наукової розвідки змусили автора не зупинятися докладно на цьому сюжеті.

⁵ Див.: John A. Armstrong. The Soviet Bureaucracy Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. – New York, 1959.

⁶ Не вдаючись в коментарі з приводу продуктивності вивчення радянської політичної системи в Україні, як тоталітарної/іноземної, зазначимо, що процес легітимації радянської влади після Другої світової війни досліджувався у глибокій за науковим змістом праці американського історика А. Вайнера. Див.: Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and The Fate of Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24, 46, 53.

⁸ Політична історія України. ХХ століття. – К., 2003. – Т. 6. – С. 102. У даному випадку цитується уривок з листа О.І. Кириченка М.С.Хрущову від 6 червня 1953 р. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3474. – Арк. 7.

⁹ Ляшко О.П. Вказ. Праця. – Кн. 2. – С. 492.

¹⁰ Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 569.

¹¹ Шелест П.Е. ...Да не судимы будите. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995. – С. 127, 151.

¹² Ляшко О.П. Вказ. Праця. – Кн. 3. – Ч. 1. – С. 31.

¹³ Шелест Петро: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К., 2003. – С. 20, 216, 655, 657, 744.

¹⁴ Шелеста у 1972–1973 рр. працював на посаді заступника голови Ради міністрів СРСР, 1973 р. його відправили на пенсію.

¹⁵ Політична історія України... – С. 112.

¹⁶ Національна ідентичність, мова, політичні вподобання цих людей є предметом наукових дискусій, тому автор не зупиняється на аналізі вказаних суттєвих характеристик.

¹⁷ Відповідно до усталеної практики ці політичні діячі були членами президії ЦК КПУ, користувалися правом вирішального голосу при обговоренні кадрових та інших питань.

¹⁸ Підраховано за: Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты 1953–1964 гг. – М., 2009. – С. 624-638.

¹⁹ Підраховано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3753. – Арк. 274-283, 285, 290-291, 325-327, 398; Спр. 3754. – Арк. 206-207.

²⁰ Там само. – Спр. 3485. – Арк. 4, 8-13.

²¹ Там само. Картотека рішень та постанов політбюро/президії ЦК КПУ.

²² У грудні 1962 р. Грушецького обрали секретарем ЦК КПУ, кандидатом у члени президії ЦК КПУ, в березні 1966 р. – членом президії ЦК КПУ (він був головою парткомісії при ЦК КПУ). 1971 р. він став кандидатом у члени політбюро (у червні 1966 р. президія ЦК КПУ перетворилася на політбюро ЦК КПУ), у липні 1972 р. – членом політбюро ЦК КПУ (від 1972 р. до 1976 р. він очолював Президію Верховної Ради СРСР). У жовтні 1976 р. він вийшов на пенсію. См.: Сторінки історії Компартії України: питання та відповіді. – К., 1990. – С. 460-462.

²³ Там само. – Ф. 1. – Оп. 53. – Спр. 2380. – Арк. 6.

²⁴ Там само. – Спр. 2222. – Арк. 150.

²⁵ Там само. – Спр. 2221. – Арк. 72-73.

²⁶ Ляшко О.П. Вказ. Праця. – Кн. 3. – Ч. 1. – С. 31. Цікаво, що Ляшко критично оцінював ділові якості висуванців Підгороного.

²⁷ Там само. – Ч. 2. – С. 183-190; Власть. 2003. – 17 лютого. – № 6 (509).

²⁸ Ця назва часто використовується в політичних науках для характеристики груп партійно-радянських, потім пострадянських керівників – «вихідців» (у сенсі народження або певного час роботи) з певних регіонів.

²⁹ У даному випадку під клієнтелю розуміється сукупність чиновників різних ланок радянської управлінської системи, які мали спільні ділові та особисті стосунки, допомагали вирішувати проблеми певних регіонів, обмінювалися інформацією, допомагали один одному. Поняття «клієнтела», на нашу думку, ширше поняття «клан». Роль клієнтел різко зросла після розпаду СРСР.